

UDC: 821.111(73)-31.09(045)

«ПОВІСТЬ ПРО ТРЬОХ КОРОЛІВ-ВОЛХВІВ» ЙОГАНА ГІЛЬДЕСГАЙМСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ТА БІЛОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ

Юрій Пелешенко

Доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник
Відділ давньої української літератури,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ (УКРАЇНА),
01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4,
e-mail: yu.peleshenko@gmail.com

РЕФЕРАТ

Мета – аналіз перекладів із латинської мови так званих «духовних» повістей, що з'являються у другій половині XV ст. в Україні та Білорусі, функцією яких було доповнення та пояснення канонічних біблійних текстів. На відміну від багатьох апокрифів вони не мали єретичного характеру. Однією з таких духовних повістей є «Повість про трьох королів-волхвів», відома у трьох списках XV–XVII ст. Твір являє собою переклад повісті німецького теолога Йоанна (Йогана) Гільдесгаймського (між 1310 і 1320–1376) «Liber de gestis et trina beatissimorum regum translatione», яка вперше була надрукована в Кельні 1477 р. (друге видання 1486 р.). **Дослідницька методика.** Основні принципи культурно-історичного підходу. **Результати дослідження.** Основою для «Повісті про трьох королів-волхвів» є епізод із Євангелія від Матвія (Мт 2 1–2), у якому йдеться про трьох мудреців-волхвів зі Сходу, що прийшли вклонитися новонародженому Ісусу. На цій лаконічній євангельській оповіді базується чималий за обсягом художній твір, пересипаний апокрифічними й відверто фантастичними подробицями науково-природничого, насамперед географічного характеру. **Наукова новизна:** вперше в українському та білоруському літературознавстві досліджено «Повість про трьох королів-волхвів», наголошено на мозаїчності її структури, проінтерпретовані вставні елементи тексту, акцентовано увагу на перекладах латиномовної поезії на тодішню книжну мову, яка функціонувала у Великому князівстві Литовському. **Практичне значення.** Стаття розширює розуміння основних тенденцій історико-літературного процесу XV ст. в Україні та Білорусі, зменшує кількість «білих плям» на середньовічній культурній мапі, накреслює перспективу для наступних досліджень.

Ключові слова: Біблія, апокрифи, пізнє Середньовіччя, «духовні» повісті, «Повість про трьох королів-волхвів».

«HISTORY OF THE THREE KINGS» BY JOHN OF HILDESHEIM IN UKRAINIAN AND BELARUSIAN LITERATURE

Iurii Peleshenko

Doctor of Philological Sciences, Leading Researcher,
Department of Ancient Ukrainian Literature,
Shevchenko Institute of Literature NAS of Ukraine (UKRAINE),
01001, Kyiv, M. Hrushevskoho str.,
e-mail: yu.peleshenko@gmail.com

ABSTRACT

The *aim* of this paper is to investigate the so-called «passion» novels translated from the Latin language and appeared in Ukraine and Belarus in the second half of the 15th century, the function of which was to expand and explain texts of the biblical canon. Apart from the number of apocrypha, narratives about the passion of Christ were not heretical. «History of the Three Kings» is one of the examples of «passion» novels, known in three redactions of the 15th – 17th centuries. This text is the translation of the work by German theologian John of Hildesheim (between 1310 and 1320–1377) «Liber de gestis et trina beatissimorum regum translatione», first published in

Cologne in 1477 (second edition – 1486). **Research methods:** basic principles of culture-historical approach. **Results of the research.** The plot of «History of Three Kings» is derived from the episode in the Gospel of Matthew (Matthew 2 1–2), dedicated to three Wise Men (Three magi) from the east to Bethlehem, where they paid homage to the infant Jesus. This laconic gospel story is the basis for voluminous work, full of apocryphal and explicitly fantastic details of natural science field or related fields, especially, geography. **Scientific novelty.** The article is the first attempt to analyse «History of the Three Kings» in Ukrainian and Belarusian literary studies. It is emphasized that the text has mosaic structure. Framed elements of the text are analysed. Special attention is given to translational strategies of Latin poetry into the language of scribes from Grand Duchy of Lithuania. **Practical meaning.** The article extends the current knowledge about key tendencies of literature and historical process of the 15th century in Ukraine and Belarus, reduces the number of «white spots» in medieval cultural map, and provides new perspectives for the future research.

Key words: Bible, apocrypha, the Late Middle Ages, «passion» novels, «History of the Three Kings».

У другій половині XV ст. посилюються культурні зв'язки України та Білорусі з Західною Європою. Про поживлення цього процесу свідчить і переклад з латинської мови так званих «духовних» повістей, функцією яких було доповнення та пояснення канонічних біблійних текстів. На відміну від багатьох апокрифів вони не мали єретичного характеру.

Однією з таких духовних повістей є «Повість про трьох королів-волхвів», відома у трьох списках XV–XVII ст. [5, с. 1–V]. Твір являє собою переклад латиномовної повісті німецького кармеліта Йоанна (Йогана) Гільдесгаймського (між 1310 і 1320–1376 pp.) «Liber de gestis et trina beatissimorum regum translatione» [1, с. 116–117]. Її автор був викладачем теології в університетах Авінйона та Парижа, пріором монастиря в Касселі, а з 1369 р. – настоятелем кляштора в Марієнау. У 1477 році повість була надрукована в м.Кельні, а 1486 р. там же було опубліковано її друге видання. Твір, напевне, було перекладено на тодішню книжну мову Великого князівства якимось українським чи білоруським студентом, що навчався в Краківському університеті [3; 4].

У списку XV ст. «Повість про трьох королів-волхвів» складається з передмови й 49 розділів (капітул); у списку (кінець XVI – початок XVII ст.) – «Слово 1-е о житии и о хоженіи трех королей персидских» – із 46 розділів [5, 1–V].

Основою для «Повісті про трьох королів-волхвів» [5, с. 2–106] є епізод з Євангелія від Матвія (Мт 2 1–2), у якому йдеться про трьох волхвів-мудреців зі Сходу, що прийшли вклонитися новонародженому Ісусу. На цій лаконічній євангельській оповіді базується чималий за обсягом художній твір пересипаний апокрифічними й відверто фантастичними подробицями та вставками науково-природничого, насамперед географічного характеру.

Повість відкривається передмовою, у якій автор виголошує панегірик трьом королям чорнокнижникам, слава яких, за його словами, подібна на сонячне сяйво. Вони прийшли зі Сходу, щоб знайти й прославити істинного Бога й чоловіка. І саме від них засяяло світло по всій землі – від сходу й до заходу сонця.

Далі письменник згадує пророцтво «поганського пророка Валаама про появу зорі, що віщувала народження Христа» і розповідає про найвищу гору Сходу Ваїс («Ваис»), де «зв'яздозорці» очікували на пророковану зірку. Архетип гори Ваїс, розташування якої невідоме, імовірноше варто розглядати як відгомін

архаїчних міфопоетичних образів, де найвища гора виступає як місцеперування богів (Олімп), як місце зустрічі з Господом (Синай), як центр світу (гора Меру в індійській міфології) тощо [6]. Далі йде мова про князів роду Ваїс, які переселилися з Індії до м.Акон (Акерс), тобто Акри у Палестині й привезли з собою золоту корону, що належала Мельхіорові, володарю Нубії, на якій був напис халдейськими літерами, накреслено знак святого хреста й зображено зірку таку, яка явилася св.королям, вказуючи на народження Ісуса. Вони також привезли з собою книги, по-єврейськи та по-халдейськи писані, про життя і діяльність трьох королів.

Йоган Гільдесгайський переповідає канонічний євангельський текст про Вифлеєм, перепис населення в Палестині, царя Ірода і народження Ісуса. Коли останній народився, Бог підняв над горою Ваїс зорю, яку виглядало дванадцять «зв'яздорців». Вона сяяла як сонце, мала на собі образ «Дитятка» [5, с. 14] знак хреста, а з її середини чувся голос: «Народисе нине король жидовській... Пойдите искати єго и молитисе єму» [5, с. 14].

Троє святих королів, що правили відповідно в Індії, Персії та Халдеї, дізнавшись про зорю, вирушили, кожен окремо, з великим почтом, «богатыми дари и оферами, и прешляхетными окрасами, <...> и с бесчисленными скарбы» [5, с. 15], щоб розшукати новонародженого Господа й уклонитися йому.

Автор повісті зауважує, що кожен з королів царював у країні, що зветься Індією. Але це не дивно, бо на світі існує три Індії, і кожна з них одна від одної розташована досить далеко. Тут Іоанн Гільдесгаймський видно трохи заплутався у своїх географічних уявленнях, оскільки повідомляє про дещо інші країни, що були підвладні трьох королям. Так, король Мельхіор царював («королевал») [5, 18] у Нубії, Балтазар – у Кодолії, а Яспер – у Тарсисі.

Принагідно зауважимо, що у Євангелії не вказано ні кількості волхвів, ні їхніх імен, ні етнічного походження. Оріген (кінець II – початок III ст.) називає їх Авімелех, Охозат та Фікол. Св. Климент Олександрійський (бл. 150 – бл. 219) вміщує їхню батьківщину в Персії та Месопотамії. Лише у XII ст. остаточно фіксуються імена святих королів-волхвів у західнохристиянській традиції: Мельхіор, Балтазар і Гаспар [6, с. 213].

Але повернімось до тексту повісті. Кожен з королів ішов за дивовижною зіркою своїм шляхом, долаючи води, піски, гори й долини. Йшли вони вдень і вночі; ніхто з них не зупинявся на сон та відпочинок, не годував коней та іншу худобу аж доки не прийшли до Вифлеєму. Час, за який королі пройшли весь шлях, здався їм рівним одному дневі, хоча Бог і зоря вели їх до Юдеї тринадцять днів. Троє королі зійшлися, нічого не знаючи один про одного на перехресті біля Єрусалима, обнялися, поцілувалися з великою радістю і вже разом прийшли до Вифлеєму.

Зоря привела їх до стайні, де вони побачили Ісуса – «дятятко з Марією – маткою єго, а, падуче, молилися єму, а отворивше скарбы своє, дали єму дари: золото, ладан і мирру» [5, с. 28]. Автор повісті, використовуючи апокрифи, зауважує, що Христові тоді було тринадцять днів, він був «маленко сытый а убогий у пеленки аж до плечей у яслех на с'єне лежал увитый» [5, с. 28], а Мати

Його, вбрана у синій плащ, сиділа над яслами і голівку немовляти піднімала, коли королі прийшли вшановувати Ісуса.

Додому ж королі пішли іншим шляхом, бо було їм у сні об'явлення не вертатися до Ірода (Мт 2 12). До своїх країн королі поверталися разом, на шляху долаючи численні перешкоди. І весь час за ними гнався цар Ірод («Герод») [5, с. 35] з юдейськими старійшинами і книжниками, що знали про сповнений чудесами шлях королів до Вифлеєму й тому називали їх «зв'яздорцями» – волхвами, тобто мудрецами, які розуміються на руси небесних світил. Важка подорож трьох королів на цей раз тривала замість тринадцяти днів два роки. І така різниця не є випадковою. Як істинний середньовічний автор Іоанн Гільдесгаймський цим підкреслює моральний момент: це зроблено для того, щоб люди пам'ятали різницю між сакральним – справами Божими і профанним – справами людськими.

Повернувшись додому, королі збудували на горі Ваїс каплицю на честь Ісуса Христа. Багато людей у землях святих королів хрестилося. І так жили вони аж до Вознесіння Христа і прибуття апостола Фоми до їхніх володінь.

Структура останньої частини повісті має мозаїчний характер: тут містяться численні відступи від основної сюжетної лінії. Зокрема, далі автор розповідає про втечу Святої Родини до Єгипту і повернення звідти. Текст тут пересипано численними апокрифічними подробицями.

Привертає увагу також вставне оповідання, в основі сюжету якого покладена доля тридцяти золотих монет «тридцяти п'яназех» [5, с. 42], що їх король Мельхіор приніс у дар немовляті – Ісусу.

Як виявилось це ті ж самі монети, на які старозаповітний Авраам купив собі поле; за ці ж самі тридцять монет брати продали Йосифа Прекрасного у рабство до Єгипту, звідки вони потрапили до цариці Шеви Савської, що привезла їх до Єрусалимського храму за царя Соломона. Після зруйнування храму ці монети, що дивом завжди перебували вкупі, потрапили до Аравії, де зберігалися до того часу, доки їх не взяв із собою Мельхіор, покликаний у дорогу Вифлеємською зорею.

Під час втечі святої родини до Єгипту Марія загубила у пустелі дари королів-волхвів – тридцять золотих монет, ладан і смирну. Там їх знайшов бедуїн і зберігав їх у себе. Тяжко захворівши, він дізнався, що Ісус Христос зцілює недужих. Тоді бедуїн узяв знайдені монети, ладан та смирну й вирушив до Єрусалима.

Автор повісті й тут не обійшовся без морального моменту: бедуїн «через в'їру свою здоров'є от Господа <...> осягнул» [5, с. 43] і за Ісусовим наказом відніс усі дари до Єрусалимського храму. А коли Юда зрадив Христа, то одержав за це саме ці тридцять монет. Доволі цікавим тут виглядає пояснення Йоанна Гільдесгаймського, чому золоті монети були названі у Євангелії срібняками. Він пояснює, що «серебренники» [5, с. 44] – це була «посполита» назва монет, як, наприклад, дукати чи флорини.

Сюжет про долю тридцяти монет є загальною характерною рисою для європейської середньовічної літератури. Адже важливі сакральні предмети, що присутні у

священій історії мусили мати особливу долю і немов би об'єднувати різні події у біблійній історії [6, с. 193].

Потім оповідь знову повертається до героїв повісті. Апостол Фома йде проповідувати слово Боже до Індії. Там він навертає багато народів на християнство й нарешті приходить до вже літніх королів-волхвів. Св. Фома охрестив їх разом з їхніми підданими, а потім висвятив трьох королів на архієпископів. А далі пішов проповідувати Індією, аж поки не прийняв мученицької смерті в землях собаколицих людей. Тоді «індіане» [5, с. 53] обрали своїм першим патріархом «Якуба Антиохнянина» [5, с. 53] – послідовника покійного апостола й нарекли його також Фомою.

«Повість про трьох королів-волхвів» – перегукується з «Сказанням про Індійське царство» – вона містить ще одну версію появи царя-попа Іоанна та його листів. Оскільки королі-волхви не мали нащадків, то для управління мирськими справами обрали шляхетного мужа – попа «Яна» [5, с. 54] Індійського, бо у світі немає іншого чоловіка, що був би гідним відчиняти небеса для праведних, і перед яким би схиляли голови усі цісари, королі й князі. Він розсилає з Індії листи, у яких благословляє адресатів. А названий цей володар Індії на честь св. Іоанна Євангеліста та св. Іоанна Хрестителя.

По смерті трьох королів їхні тіла якийсь час залишалися нетлінними, і біля них відбувалися різні чудеса. У цю частину повісті вставлено переклад латиномовного вірша про святу Єлену, яка віднайшла в Єрусалимі хрест, на якому був розіп'ятий Христос: «От Гелены криж есть найден <...>» [5, с. 59], що, на думку О. Лицкевича, є однією з перших спроб перекладу латинських віршів на старобілоруську мову. Дослідник відзначає, що в усіх строфах цього перекладу наявне кільцеве римування, – звукове й візуальне, а також були використані художні засоби візантійської літургійної поезії [4, с. 15–24]. А після віднайдення хреста св. Єленою піп Іоанн з нубійцями вирубали біля підніжжя гори «Калваріє» [5, с. 59], тобто Голгофи, каплицю і освятили її на честь трьох королів-волхвів та на згадку про володаря Аравії та Нубії Мельхіора¹.

Наступна частина повісті цілком присвячена діяльності св. Єлени. Вона оглядає у Палестині святі місця, розшукує священні реліквії, будує церкви у Вифлеємі, Назареті та на горі Фавор. В Індії вона знаходить тіла трьох королів і переносить їх у царгородський Софійський собор. Згодом ці тіла були перевезені до Мілану («Медолану») [5, с. 72], звідки їх архієпископ Рейнольд (Дассельський, помер 1166 р.). – Ю.П.) переніс до церкви св. Петра у м. Кельні.

Наприкінці твору Йоанн Гільдесхаймський описує релігійні звичаї різних народів, зокрема, нубійців, «індіан», греків, спрійців, вірмен, грузинів, яковитів, маронітів тощо, не забуваючи згадати як кожен з народів шанує трьох королів-волхвів. Захопившись своїми героями, автор навіть оповідає, що сарацини, турки й татари також дуже поважають цих королів, що, насправді, є його фантазією.

Фінал повісті – похвала трьом королям, що були, за словами автора, першими серед язичників за вірою, чистотою й чеснотами.

¹ Церква, вирубана у скелі біля підніжжя Голгофи, дійсно існує й зараз і належить Ефіопській церкві.

Обігруючи євангельську притчу про робітників на винограднику (Мт 20 1–16), Іоанн Гільдесгаймський нагадує, що вони першими почали працювати у винограднику Божому, а закінчили свою працю перед заходом сонця у славному місті Кельні, куди із сонячного Сходу були перенесені їхні тіла.

Твір закінчується похвалою «места Коленского» [5, с. 106] – міста Кельна.

Перекладач «Повісті про трьох королів-волхвів» не адаптував твір для православної аудиторії. Зокрема, у таксті, як про щось невідоме розповідається про особливості православної служби, згадано, що «грекове <...> от церкви Римской в челонцах вѣры отступили» [5, с. 71], що православні мають окремого «патріарху» [5, с. 71], якому вони «послушни», як «мы отцю Папе» [5, с. 71].

У повісті використано різні апокрифічні тексти, зокрема, Євангеліє Фоми, твори про Олександра Македонського, «Послання пресвітера Йоанна».

Міфи про св. мудреців-волхвів були досить популярними в Західній Європі в епоху Великих географічних відкриттів. Вони вважалися патронами мореплавців та місіонерів, а кожний із них символізував одну людську расу Землі – білу, жовту, і чорну, або три частини світу – Європу, Азію і Африку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Харитонович Д. Примечания. *Иоанн Хильдесхаймский. Легенда о трех святых царях*. Москва : Энигма, Алетея, 1998. С. 212–260.
2. Хильдесхаймский Иоанн. Легенда о трех святых царях. Москва : Энигма, Алетея, 1998. 266 с.
3. Hildesheimensis Johann's. Liber de gestis ac trina beatissimorum trium regum translatione. Coloniae, 1477, 1486.
4. Грушевський М. Історія української літератури : у 6-ти т., 9-ти кн. Київ : Либідь, 1993–1996. Т.5. кн.1. : Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 pp.), 1995. 256 с.
5. Карский Е. Ф. Западнорусский сборник XV-го века, принадлежащий Императорской публичной библиотеке, Q.I.№ 391 : палеографические особенности, состав и язык рукописи. *Изв. Отделения русского языка и словесности имп. АН*. СПб., 1897. Т. 2. Кн.4. С. 964–1036.
6. Лицкевич О. В. Стихотворный фрагмент из старобелорусского перевода «Повести о трех королях» (XV в.) – ранняя попытка адаптации «западной книжной поэзии на Руси. *Человек верующий в культуре Древней Руси*. СПб. : Лема, 2005. С. 19–24.
7. Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке конца XV века. *Памятники древней письменности и искусства*. Санкт-Петербург, 1903. Вып. 150. 116 с.
8. Золотарь М. В. Религиозная лексика латинского и греческого происхождения в «Повести о трех королях-волхвах» (XV в.). *Філалагічныя штудыі – Studia philologica* : зб. наук. арт. / под ред. Г. І. Шаўченка, К. А. Таранушкі. Мінск, 2015. Вып. 8. С. 32–37.

REFERENCES

1. Haritonovich, D. (1998), “Notes”, *John of Hildesheim. History of the Three Saint Kings* [“Primechanija”, Ioann Hil'deshajmskij. Legenda o treh svjatyh carjah], Jenigma, Aleteja, Moscow, pp. 212-260. (in Russian).
2. Hildeshajmskij, I. (1998), *Legend of the Three Saint Kings* [Legenda o treh svjatyh carjah], Jenigma, Aleteja, Moscow, 266 p. (in Russian).
3. Hildesheimensis, J. (1477, 1486), *Liber de gestis ac trina beatissimorum trium regum translatione*. Coloniae. (in Latin).
4. Hrushevskyi, M. (1993-1995), *History of Ukrainian Literature in 6th vols., 9 b.* Vol. 5. Book 1 [Istoriia ukrainskoi literatury u 6-ty t., 9-ty kn. Т. 5. Кн.1.: Kulturni i literaturni techii na Ukraini v

XV-XVI vv. i pershe vidrozhennia (1580-1610 rr.)], Lybid, Kyiv, 256 p. (in Ukrainian).

5. Karskij, E.F. (1897), “West Russian collection of the 15th century, owned by the Imperial Public Library, Q.I.№ 391” [“Zapadnorusskij sbornik XV-go veka, prinadlezhashhij Imperatorskoj publichnoj biblioteke, Q.I.No.391: paleograficheskie osobennosti, sostav i jazyk rukopisi”], *Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti imp. AN*, Saint Petersburg, Vol. 2, Book 4., pp. 964-1036. (in Russian).

6. Lickevich, O.V. (2005), “A poetic fragment from the Old Belarusian translation of the ‘Tale of the Three Kings’ (XV century) is an early attempt to adapt ‘Western book poetry in Russia’, *A Man of Faith in Culture of Ancient Rus*” [“Stihotvornyj fragment iz starobeloruskogo perevoda ‘Povesti o treh koroljah’ (XV v.) – rannjaja popytka adaptacii ‘zapadnoj knizhnoj poezii na Rusi’”], *Chelovek verujushhij v kul'ture Drevnej Rusi*, Lema, Saint Petersburg, pp.19-24. (in Russian).

7. Peretc, V.N. (1903), “History of Three Kings in Western Ruthenian Edition of the end of the 15th century”, *Monuments of ancient writing and art*. Issue 150 [“Povest' o treh koroljah-volhvah v zapadnorusskom spiske konca XV veka”, *Pamjatniki drevnej pis'mennosti i iskusstva*], Saint Petrburg, 116 p. (in Russian).

8. Zolotar', M.V. (2015), “Religious Vocabulary of Greek and Latin Origin in ‘History of Three Kings’ (XV century)” [“Religioznaja leksika latinskogo i grecheskogo proishozhdenija v ‘Povesti o treh koroljah-volhvah’ (XV v.)”], *Filalogichnyja shtudyi – Studia philologica: zb navuk. art.*, in Shauchenka, G.I. and Taranushki, K.A. (Eds.), Minsk, No. 8, pp. 32-37. (in Russian).

